

О.В.Михайлюк

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМИН РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ І УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1917 – СЕРЕДИНА 20-Х РР.)

Проблеми становлення Радянської влади зберігають свій пріоритет і актуальність як в суто науковому, так і в політичному відношенні. Та опинившись в центрі суспільної уваги, вони (як і багато інших) виявилися ціннісно забарвленими і заполітизованими, що не сприяє власне науковому пізнанню. Втім, їх неупереджене дослідження та осмислення надзвичайно важливе, в тому числі і для розуміння сьогоденних реалій.

На час становлення Радянської влади переважну більшість населення становило селянство. Саме селянське питання було однією з головних причин, котра призвела до революції, поведінка селянства, в свою чергу, багато в чому визначала долю революції та зумовлювала перебіг подальших подій. Взаєминам влади і селянства останнім часом приділяється досить значна увага дослідників. Та в сучасній українській історичній науці помічається тенденція висвітлення даної проблематики в дещо однобокому плані, коли на перше місце виноситься конфронтаційний та карально-репресивний бік взаємин. Його дослідження дозволяє деталізувати деякі аспекти процесу становлення Радянської влади взагалі і тому вбачається важливим і актуальним. Але цей бік взаємин не можна абсолютизувати, його слід розглядати лише в загальному історичному контексті, якомога більш широкому. Багато сучасних істориків обвинувачують радянський уряд у прагненні до невмотивованої сваволі та насильства. Така абстрактна постановка проблеми заважає конкретно-історично оцінити взаємовідносини держави і селянства в різні періоди історії. М.Блок писав: завдання історика пояснювати, а не судити [1.-С.79-82]. В історичній літературі ж досить часто можна зустріти не пояснення, а оцінку й осудження. З цього витікає деяка упередженість, однобокість, тенденційність та декларативність висновків.

Тут варто більше уваги приділити питанням природи селянства, його соціальної психології. В дослідженні природи селянства, традиційного суспільства взагалі, є значні здобутки як у світовій, так і у вітчизняній історіографії. Та вони не завжди використовуються дослідниками, які вивчають взаємини влади і селянства радянського періоду.

Для дореволюційної Росії був характерний різкий розрив в культурі між соціальними верствами. Різка грань пролягла між сільською і міською спільнотами, сільською культурою і міською цивілізацією (використовуючи термінологією О.Шпенглера). К.Маркс свого часу охарактеризував появу селян на сучасній йому політичній сцені як "незрозумілий ієрогліф для цивілізованого розуму", а саме селянство як "представника варварства всередині цивілізації" [2.-Т.7.-С.42]. Тут цілком слушним є зауваження Р.Пайпса, що російська

селянська культура, як і культура селянства інших країн, являє собою не нижчу, слаборозвинену ступінь цивілізації, а, скоріше, власну цивілізацію [3.-С.123].

Російське суспільство містило в собі два елементи, які протистояли одне одному: міське суспільство, що базується на системі розподілу; сільське суспільство, засноване на ієрархії і соціальній ізоляції села [4.-С.329]. Селянин боявся, не любив та зневажав місто, де жили, на його думку, одні ледарі, котре, як він вважав (і цілком слушно) ошукувало й визискувало та ще й принижувало його. Міська праця не сприймається як справжня робота: "Я при батьку працював у строгості, тільки й баловства мого було, що чотири місяці на фабриці фордибачив..." [5.-С.25]. Натуралізм ментальності українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації значущості фізично виснажливої праці. Переконанням, що лише ручна праця виправдує багатство, що лежало в основі селянських уявлень, пояснюється презирство, із яким селяни ставилися до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, священників та інтелігентів, бачачи в них "ледарів". Зневага, неприязнь, а інколи й ненависть трудівника-землероба до "панів", до яких, як правило, відносили і всіх міських жителів, виявлялася в його критично-недовірливому ставленні до їх діяльності, побуту, дозвілля, що змішувалось із заздрістю. Водночас абсолютизувався власний спосіб життєдіяльності ("від землі"), тим більше, що з існуючих він був найдавніший ("вічний"), простий і зрозумілий. [3.- С.132; 6.- С.25].

Селяни були мало втягнутими в ринкові відносини. Вони намагалися менше купувати, неохоче користувалися речами і харчувалися продуктами, які не могли виробити самі, не мали й товару для продажу. Консервативність патріархальних світоглядних цінностей більшості українського селянства зумовлювало його недовірливо-упереджене ставлення до агротехнічних новацій [6]. Російське земельне питання полягало не в недостатчі землі, а в застарілих способах землекористування [3.-С.120]. Простий перерозподіл поміщицької землі, як показала вже реформа П.А.Столипіна, не вирішував аграрного питання.

З міста йшла руйнація традиційних селянських цінностей та укладу. Взаємини з містом мали вимушений характер товарообміну. Селянин не хотів нічого йому віддавати, хоча сам був не проти пожититися за його рахунок. Ніким не засуджувалось, а навпаки, вважалось природнім обманути міського жителя ("город - яма, все прижрет"), оскільки й самим селянам нерідко доводилось купувати у торговців недоброякісні товари [7]. Ставлення до міста і міських жителів завжди у селян було, по меншій мірі, недоброзичливим. Місто було чужим для селянина. Вбачається, що таке ставлення до міста визначалося не етнічними особливостями українського селянства, як вважає О.Субтельний [8.-С.243], а природою селянства взагалі. Вторгнення з міста товарно-грошових відносин, нових взаємин, елементів побуту і т.д. викликали неприязне ставлення селянства. Щоправда, місто мало якусь особливу привабливість, особливо для молоді, та ця привабливість змішувалась з страхом. Революція загострила традиційний соціокультурний антагонізм між містом і селом.

Селянство, прагнуло звільнитися від влади міста, від культури "верхів", навіть взяти свого роду соціальний реванш.

Загальноновизнано, що в житті російського селянства особливу роль відігравала община (громада). Щодо українського селянства більшість дослідників наголошують на тому, що у ставленні до господарювання на землі більшість українських селян (на відміну від російських) залишалися протягом пореформеного періоду індивідуалістами, акцентують відмінність української громади від російської общини – відсутність загальної поруки, земельного перерозподілу тощо [6, 9], або локалізують наявність общини лише південними районами [10]. Як на мій погляд, головне значення тут має не те, які функції виконує община, а її роль як соціального мікрокосму. Життя російського селянства оберталася навколо трьох основних інститутів: двору, села, общини, – пише Р.Пайпс. Всі ці три соціальних інститути відрізнялися мінливістю, аморфною структурою, слаборозвиненою ієрархією і переваженням особистісних взаємин над діловими [3.-С.105]. Община являлася дуже гнучким організмом, здатним змінювати свої зовнішні форми і пристосовуватися до різних умов. Але у усіх випадках внутрішня сутність общини залишалася незмінною - вона була самоврядним "миром". "Мир" – це автономна самодостатня цілісність [11.-С.126]. Сила сільської общини допомагала населенню в його спротиві будь-яким радикальним змінам, і сила ця полягала в незнанні й невизнанні ніяких інших форм життя. Саме вона була тією первинною клітиною, що виступала охоронницею древніх форм соціальних зв'язків, древніх, навіть додержавних, соціонормативних цінностей [12.-С.10]. Часи селянських бунтів (і в більш загальному виразі "часи смуту") були також часом особливого процвітання селянської общини [13.-С.278].

Як одну з основних, визначальних рис психології людини традиційного суспільства сучасні антропологи називають амбівалентність [див.-14]. Людина традиційного суспільства мислить емоційно, в її свідомості вільно переплітаються протилежні думки і при цьому вона не відчуває суперечностей. Чи не найбільше амбівалентність виявилася у ставленні до держави і влади взагалі. Ставлення селян до держави було неоднозначним, в свідомості селянства переплітались віра в царя з недовірою до державних органів. У селян були причини для невдоволення, але не політичним ладом – адже селянину важко було уявити собі інший спосіб правління, як, скажімо, інші кліматичні умови. Існуючий режим цілком його влаштовував, тому що був йому зрозумілий по досвіду власного домашнього укладу, організованого за тією ж моделлю. Уряд не може бути поганим чи хорошим, він може бути лише сильним чи слабким, причому сильний краще. Уряд повинен бути владним і сильним – тобто здатним домагатися беззастережної слухняності. Обмежений у своїй владі уряд, що піддається зовнішньому впливу і спокійно зносить наругу, здавався селянам суперечним самому змісту слова. На думку чиновників, безпосередньо зайнятих у управлінні країною і знайомих із селянськими поглядами, конституційний лад західного зразка означав лише одне – анархію. Селяни зрозуміють конституцію єдиним способом – у змісті свободи від усяких зобов'язань перед державою; тоді геть податі, геть рекрутчину, геть приватне

землеволодіння [3.-С.64-65,134]. В.Белінський писав: "У понятті нашого народу свобода є воля, а воля - бешкетництво. Не в парламент пішов би звільнений народ, а в шинок побіг би він, пити вино, бити стекла і вішати дворян, що голять бороду і ходять у сюртуках, а не в зипунах" [15].

Селянин був не в змозі розібратися в абстрактних принципах права і державного управління, внаслідок чого він був мало придатний для будь-якого політичного укладу, окрім авторитарного [16.-С.209]. Селянство не тільки не задумувалось про громадянські й політичні права, але й до таких ідей ставилось презирливо. Пересічний український селянин спрощено сприймав, викривлено розумів, розцінював право і законність, порядки, не мав чіткого уявлення про приниження людської гідності при застосуванні тілесних покарань тощо [6.-С.30-31], звик до сваволі влади і не міг їй протипоставити щось конструктивне. Селяни не сприймали офіційний закон, вважаючи, що він не охоплює всіх проблем, які визначають їх життя і не розуміє їх тонкощів, вдавалися в певних випадках до самосудів. С.Френк інтерпретує селянські самосуди як феномен народної культури, вираження конфлікту між офіційною та народною культурою, один із засобів збереження і відтворення традиційних соціокультурних відносин [17.-С.233-239]. Микола І якось зауважив, що Росією управляють сорок тисяч столоначальників. Часто зосередження сільської влади в руках впливових односельчан, підтримуване своєю селянською клановістю, призводило до процвітання беззаконня та посадової злочинності, що навіть викликало нарікання офіційних властей [6.-С.29]. За словами Г.Сетон-Ватсона, "Хабар в Росії був не тільки формою підпорядкування, але і, що більш істотно, методом негоціації і навіть самоствердження. За допомогою хабара селянин міг установити відносини особистого зв'язку з представником влади. В убогій і відсталій країні корупція необхідна для того, щоб пустити в хід колеса державної машини, а непотизм є необхідний субститут соціальної держави" [цит. за: 4.-С.306-307]. У корупції були зацікавлені всі – і, насамперед, хабародавці, і хабарники, і сама держава, розглядаючи її як свого роду систему годівель при низькому окладі дрібних чиновників. Питання полягало лише в мірі, яка дуже часто не витримувалася. От чому селянство ненавиділо чиновників (поголовних хабарників) і вірило в "доброго царя" як вищого суддю, хоронителя закону, носія "управи" на чиновників, що зарвались. Звідси й одне з пояснень амбівалентного ставлення селян до держави та їх схильності до тоталітарної держави.

Пореформена капіталістична еволюція суспільства, яка внесла у традиційний спосіб життєдіяльності українського селянства низку радикальних змін, якнайменше позначилася на його соціально-психологічній самобутності. Ментальність українських хліборобів характеризувалася збереженням у загальних рисах традиційної землеробської культури, яка, в свою чергу, характеризувалася пріоритетністю праці на землі, імперативності гарантії прожиткового мінімуму і виявлялася у відповідних духовно-моральних домінантах. Крізь призму критеріїв індустріального суспільства соціальний інфантізм селянства проглядався особливо контрастно [6.-С.31,27]. Та все ж вторгнення цивілізації позначилося. Перехідні процеси розузгоджують,

деструктують попередню жорстко відлагоджену систему регуляції поведінки індивіда, взаємовідносин індивіду і соціуму, що породжує в цей перехідний період гігантську стихію нестабільності, тотального соціального дисбалансу, здатного викликати буквально "війну всіх проти всіх" [18.-С.64]. Модернізація в Росії прискорила розкол суспільної свідомості, внесла дисонанс у традиційну систему уявлень про світ, добро і зло, честь і справедливість, що складалася віками. Будь-які кардинальні реформи ведуть до руйнації традиційного укладу життя, отже, руйнують і соціально-психологічні стереотипи, без яких суспільство існувати не може. Коли духовним цінностям традиційних культур завдає удару сучасна цивілізація, люди втрачають зміст свого життя, їхня соціальна організація розпадається, а самі вони морально розкладаються. Відбувається, використовуючи термінологію М.М.Бахтіна, карнавалізація свідомості.

Світ російського села був замкнутий і самодостатній. Селянські інтереси не простиралися далі життя свого села, та ще, можливо, кількох прилеглих [3.-С.123]. Селянство, яке існувало у власному локалізованому мікрокосмі і більше знаходилося в обміні з природою ніж у взаєминах з суспільством, не хотіло і не могло підніматися до загальнодержавних інтересів. Світ політики, як і міський світ узагалі був йому далекий і незрозумілий. Царський міністр В.М.Коковцов говорив, що всяка політична боротьба затухає за сто верст від великих міст [19.-С.391]. Само по собі селянство не здатне на революцію, в гіршому випадку – на бунт, погром, можливість яких, до того ж, стримувались інертністю, традиційною мораллю, страхом, і які могли бути легко придушені урядом. М.Суханов писав: "Жадібне до однієї землі, спрямувавши всі свої державні думки на зміцнення власного корита, а всі свої громадянські почуття – до того, як би позбутися земського начальника і урядника, селянство, будучи більшістю населення, мало, власне кажучи, всі шанси "пройти стороною", витримати нейтралітет, нікому не завадити в головній драмі, на основному фронті революції" [20.-Т.1.-Кн.1-2.-С.231]. Дійсно "щодо світової революції, щодо всієї складності класової боротьби ... селянину-власнику не було справи..." [21.-С.132-133] В.І.Ленін не без підстав вбачав в селянстві лише "силу коливання" [22.-Т.43.-С.136]. І так вважали не лише більшовики, а й їх опоненти і деякі сучасні дослідники, котрих важко запідозрити навіть в симпатіях до більшовизму.

Деякі дослідники вважають, що селянська революція протікала окремо і незалежно від соціальної революції міст і захоплення влади більшовиками [див. напр. 23.-С.61]. На мій погляд, вона не могла відбуватися цілком окремо і незалежно від революції міст. Місто тісно зв'язане із селом, залежить від села, живе за рахунок села, здійснює на нього, так чи інакше, вплив. Селянська революція була спровокована революцією в місті. Падіння традиційної влади, привнесена з міста штучна політизація села призводили до згубних наслідків: самоізоляції села, неповаги до всякої зовнішньої влади, пробудження темних інстинктів, наростання анархічних настроїв. Селянство прагнуло до локалізму, зламу будь-якої влади вище місцевого рівня, натуралізації господарства і т.ін., що об'єктивно вело до архаїзації суспільного життя і було несумісним з будь-

якою державністю. Селянин хотів жити за законами свого "локального світу", не допускаючи втручання ззовні, які – він це знав з досвіду – можуть бути лише в формі насильства та визиску. Але це бажання вступало в суперечність з більш загальними законами, законами державності. Вимоги "локальних світів" руйнували державність, цивілізацію, а тим самим, і самі "локальні світи", котрі були продуктами цієї цивілізації. Держава в цій ситуації не могла не розвалитись, вважає О.П.Реєнт. Розірвана на атоми самодостатніх локальних общин, які ігнорували інтереси міста, загальнонаціональну культуру, державність в цілому - суспільство демонструвало відсутність внутрішніх інтеграторів, орієнтацію на натуральне господарство [12.-С.12].

Відбувається наростання соціальної ентропії, регресу, архаїзації суспільних відносин. Позбавлений стримуючих рамок, "ідіотизм сільського життя" проявився на повну силу. В селянстві під впливом революційних подій посилювались прояви соціальної аномії. Хоча Р.Пайпс [3.-С.413] виказує сумнів в правдивості інформації, поданій на початку березня 1918 р. в газеті "Рязанская жизнь" і передрукованій в "Новой жизни" 10 березня 1918 р., вбачається, що вона все ж відображає певні явища, настрої, принаймні відбиває сприйняття сучасниками сільського життя, бачення міськими жителями процесів, які відбувались в селі. Показово, що Катеринославська газета "Голос народу" від 20 березня без посилань на першоджерело передруковує цю статтю, тобто, описані явища сприймалися як загальнорозповсюдженні. В статті "Сільське життя" писалось: "Дикі п'яні оргії в селах за останні дні стали звичайним явищем. У цих оргіях приймають однаково діяльну участь ушановані старі, юнаки і дівчата. Часто можна бачити п'яних дітей. ... Разом із пияцтвом широко поширені розпуста й азартні ігри. Широко поширені венеричні хвороби, що заносяться з фронту. ... Мужики в глибині душі вірять, що "кінець світу" близький... " і т.п. [24] "Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному житті, бідне на розвагу, на засоби одхилення психіки від тяжких явищ життя, кинулось у алкоголізм, шукаючи в йому забуття й розваги", - пише В.Винниченко [25.-Т.ІІ.-С.50-51]. Погроми й акти вандалізму розглядались сучасниками, часто не без підстав, як символ повстання проти панівної культури, що виросла з поту і крові селян, підкріплювали традиційний страх перед "жорстоким звіром в народній душі". Хоча в селах ці явища були куди менше розповсюджені, ніж на фронті і в містах. За цими засудженнями прослідковується страх перед відродженням традиційних для селян способів дії, метою яких було відродження докомерційного, заснованого на натуральних засадах господарства [26.-С. 26].

Багато сучасників і більш пізні інтерпретатори бачили в революції насамперед бунт, стихію. В революції проявились й актуалізувались різні глибинні архетипи культури. В селянському русі пробудилася "низова" культура, пригнічувана культурою офіційною. Таким проявом стала "Стенько-Разінщина" в революції (в українському варіанті - махновщина). У російській революції багато було бакунінського і нечаєвського, а ще більше Стеньки-Разінського (недарма одним із перших пам'ятників, поставлених в Радянській Росії, був пам'ятник Степанові Разіну) [27.-С.227]. Під терміном Разінщина

можна розуміти не тільки визначену політичну і соціальну боротьбу, але і певний комплекс почуттів, прагнень, разінщина залишила в народі "яскравий і улюблений спогад". Народ знав, що Разін був великий грішник, і думав, що за гріхи його земля не прийняла, і що він прийде знову, коли на Русі гріхи збільшаться [22.-С.184]. М.О.Бакунін писав: "Розбійник у Росії – дійсний і єдиний революціонер, – революціонер без фраз, без книжкової риторики, – революціонер непримиренний, невтолимий і неприборканий на ділі, – революціонер народно-суспільний, а не становий... " [28.-Т.ІІІ.-С.459-460]. В багатьох антидержавних формуваннях часто переплітались риси політичного та кримінального характеру [29.-С.180]. Досить важко провести чітку межу між політичним повстанством і суто кримінальним бандитизмом. Та прояви грабіжництва, мародерства, погромів і т.ін. мали місце і в регулярних військових формуваннях.

Вбачається, що є певний сенс в думці Х.Г.Раковського, що "не помилки радянської влади породили отаманщину, ...вона народжена іншими причинами, а помилки радянської влади були лише приводом" [30.-С.2]. Тобто, не лише політика радянської влади породжувала отаманщину. Селяни боролися проти будь-якої влади (доки вона була слабкою) вище місцевого рівня. Майже аксіоматичною зараз стала думка О.Редкі, яка раніше сприймалася не інакше, як "фальсифікаторська", що громадянська війна являла собою не лише війну між "червоними" та "білими", а й війну селян проти переможців [31.-С.16]. В конфлікт з селянством змушена була вступати будь-яка влада. Українське селянське повстанство зароджувалося насамперед як рух антидержавної спрямованості (бувало, що повстанці-селяни одночасно діяли і проти червоних, і проти білих, і проти армії УНР), і лише остаточна перемога більшовиків у громадянській війні зробила їх врешті-решт єдиним і головним ворогом українського повстанця [29.-С.180]. Розвиткові повстанства сприяли наслідки господарської розрухи після семи років безперервних воєн, часта зміна політичних режимів, наявність великих запасів зброї, демобілізація з армії тощо. За роки революції, першої світової та громадянської війни і сформувався досить значний прошарок людей і особливий маргіналізований тип особистості, який характеризувався відсутністю настанов і стимулів до виробничої праці, пристосувався до війни, звик жити за рахунок війни.

Революція селян мала свій, особливий характер. Але тільки недавно деякі дослідники стали називати цю революцію "общинною". Селянські виступи переросли у війну общини з містом за право не платити податки і за звільнення від втручання у свої справи [32.-С.153]. Селяни займали тверду і цілком усвідомлену позицію стосовно Тимчасового уряду: "Містам хліба не дамо, тому що не хочемо годувати буржуїв і робітників, що зарвались; не дамо хліба й армії, тому що так швидше скінчиться війна" [32.-С.152]. Ситуація економічного розпаду літа-осені 1917 р. та зими 1918 р. була вигідна селянству. В умовах фактичного розпаду держави й ослаблення проваджених нею заходів для примусового вилучення продовольства, в умовах ніким не регульованого "вільного ринку" непомірно виросли ціни на продовольство. В містах починався голод, а селяни швидко збагачувалися. Але товарообмін між містом і

селом був розлагоджений. Селянська революція, зруйнувавши великі землеволодіння, котрі давали основну масу товарної продукції, мала негативний вплив на розвиток сільського господарства. Отримавши в результаті революційних перетворень землю, селянин прагнув не до збільшення виробництва - в умовах розпаду ринкових зв'язків він не мав для цього стимулу, а до натуралізації господарства. Він обробляв землю лише задля власних потреб і вважав за краще переганяти зерно в самогон, ніж продавати його за знецінені гроші різних недовговічних урядів. У результаті "чорного переділу" селянство знову стало майже єдиним класом-станом. Устрій, що установився в селі нагадував "первісний комунізм" [32.-С.152]. У селі були знищені паростки капіталізму, та знищені вони були не стільки самим селом, скільки ззовні, загальною ситуацією економічного розпаду, руйнацією ринку, крахом фінансової системи і т.п. Село об'єдналося на дуже низькому рівні господарського розвитку, що відповідало реальному рівню розвитку продуктивних сил у селі і загальному стану економічного життя в країні.

Все це робило прагнення та дії селянства несумісними з політикою практично всіх державно-політичних утворень, які виникали в той час на території України, і співпадали хіба що з квазіанархістською, а по суті патріархально-архаїчною практикою махновського руху, яка користувалася популярністю серед селянства, але виявилася зовсім неспроможною в містах. Селянський рух не можна сприймати однозначно. Багато в чому він був стихійний, неусвідомлений, мав негативну, деструктивну спрямованість. Але, як вважає Т.Шанін, він відзначив собою новий етап суспільного розвитку, становлення "суспільства що розвивається", став складовою не лише загальноросійського, а й світового революційного процесу, що розгорнувся в країнах "другого ешелону" капіталізму з початку ХХ ст. [13.-С.25]

Виникає питання: протистояння між владою, в даному разі Радянською, і селянством було викликане особливостями більшовицької доктрини та витікаючої з неї політики, чи особливостями природи селянства, логікою революції та громадянської війни і т. ін.? В науковій літературі існує і та, і інша думка. Як на мій погляд, причини селянського повстанства слід шукати не лише у внутрішній політиці режиму, як вважають деякі дослідники, (хоча й цього не можна заперечувати), а й у природі самого селянства та повстанства, загальному контексті революції та громадянської війни. Взагалі, в основі протистояння між владою і селянством лежали більш глибокі соціокультурні фактори.

Цілком слушно в літературі відзначається, що без усвідомлення теоретичних поглядів більшовиків з аграрно-селянського питання, без розуміння їх практичних новацій, експериментів і пошуків не можливо зрозуміти їх взаємини з селянством, процес становлення радянської влади на селі. Але при цьому дещо спрощено трактуються погляди більшовиків щодо селянства.

Досить розповсюдженні зараз твердження, що ідеї більшовиків з аграрного питання ніколи не відповідали життєвим потребам селян, теорія більшовизму трактувала селянина саме як політичного ворога революції,

вирішення проблеми взаємин з селом бачилось владою у простому придушенні селянства, що повністю вкладалося в усі більшовицькі теоретико-ідеологічні схеми, а каральна політика розглядалась як єдино можлива в справі встановлення контролю над українським селом і т. ін. Не можна погодитися з подібними безапеляційними твердженнями. Як на мій погляд, така точка зору є, щонайменше, дискусійною, якщо не просто політично заангажованою.

Дослідники часто вказують на те, що партія більшовиків завжди, починаючи з дореволюційних програм, виступала за фактичну націоналізацію, тобто одержавлення землі. Тут проявляються типові риси радянської історіографії з її канонізацією В.І.Леніна, ідеалізацією партії, приписуванням їм незмінності й послідовності поглядів тощо, але "навиворіт". Вважаю за потрібне додати: хіба що в ідеалі і в віддаленій перспективі. Ленін досить реалістично уявляв собі характер революції: "Росія - селянська країна, одна з найвідсталіших європейських країн. Безпосередньо в ній не може перемогти зараз же соціалізм" [22.-Т.31.-С.88]. Більшовики змушені були, з одного боку, рахуватися з реаліями часу й використовували щодо земельного устрою фактично есерівську програму. А з іншого боку, про народницьку утопію зрівняльного землекористування В.І.Ленін писав, що вона, нехай і помилкова у формально-економічному змісті, "є істина в *історичному* розумінні" [22.-Т.22.-С. 120]. Ще Г.В.Плеханов вважав, що "Ленін дивиться на націоналізацію землі очима соціаліста революціонера" [цит. за: 13.-С.244]. Т.Шанін взагалі наголошує на впливі народництва на теорію і практику більшовизму, навіть говорить про есерівське переродження марксизму [див. 13]. Марксизм на російському ґрунті переодягався в народницьке вбрання, набуваючи нове обличчя. За фасадом економічного матеріалізму ховалося народне і народницьке неприйняття правових засад, анархістско-бунтарські устремління [27.-С.229]. Повернувшись до старої традиції російської революційної думки, Ленін заново переосмислив її. Селянство було проголошено революційним класом, хоча радянському уряду й доводилось з ним постійно боротися, іноді дуже жорстоко [12.-С.22].

Викликають інтерес роздуми на цю тему О.С.Панаріна, в яких концентровано виражений певний напрямок суспільної думки. На його думку, марксизм, що увібрав у себе засади німецького бюрократичного сцієнтизму, прийшов у Росію не тільки з революційно-визвольною, але і з організаційною місією. У російському марксизмі сполучаються і зштовхуються дві субкультури: апокаліпсична, яка увібрала в себе потужну енергетику принижених і ображених, і сцієнтистсько-бюрократична, що представляє раціоналістичний міф Просвітництва в його радикалізованій версії тотальної заорганізованості. Ленін у 1917 р. – це переважно революційний апокаліптик, що спровокував народну стихію. Але Ленін 1918-1920 р. – це вже переважно утопіст технократично-раціоналістичного плану, адепт суспільства, організованого як єдина фабрика. Тут головним ворогом Леніна - і він у цьому прямо зізнається - виступає селянська Росія - неорганізований народний світ. Більшовизм відкидає низову, народну ідею боротьби бідних із багатими і бере на озброєння німецьку технократичну версію Просвітництва. Боротьба

більшовиків із селянством – це боротьба радикалізованого, без домішок традиції і досвіду, Просвітництва з народним початком [33.-С.6] Але з цією ж "народною стихією" змушені були боротися всі режими, незалежно від їхньої ідеологічної спрямованості.

Не можна погодитися з тим, що селянський повстанський рух часто визначається як антирадянський. Цей рух був не лише антирадянським, тобто був спрямований не лише проти Радянської влади. А лозунг рад був досить таки популярним серед селянства. Махновський рух також керувався по своєму інтерпретованою ідеєю рад - утопічних "Вільних безвладних Рад", тобто його не можна однозначно визначити як антирадянський, тим більше, що сам Н.Махно протягом громадянської війни мав досить таки складні взаємини з більшовиками. Інша справа, що сама ідея рад, неодноразово і аргументовано критикована опонентами більшовиків (наприклад, М.Сухановим) і в якій деякі сучасні дослідники вбачають прояви антидержавного локалізму, відголосок вічової стихії тощо (О.С.Ахієзер, Л.І.Семенникова, О.П.Реєнт та ін.), можливо, виявилася непридатною для державного будівництва, що де факто визнали й самі більшовики, замінивши владу Рад однопартійною диктатурою.

Більшовики за власною ідеологічною схемою робили ставку на штучне соціальне розшарування села. Сама влада причину "доброго" чи "поганого" ставлення до себе пояснювала досить механічно і ставила у залежність від заможності селян. Але село в цьому відношенні було єдине, а політика "привнесення класової боротьби на село" була штучною і мало ефективною. Можливо, тут позначилось інтелігентське нерозуміння природи селянства, характерне для всіх діючих на той час політичних сил. Та все не так однозначно: як свідчать джерела, це розуміли й самі більшовики, особливо ті, хто безпосередньо стикався з селянством. На Другій Всеукраїнській продовольчій нараді (серпень 1920 р.), зокрема, це питання ставилося досить гостро. Там же наводилися такі приклади: на співпрацю з владою часто більш охоче йдуть саме заможні селяни, в Харківській губернії саме багаті селяни ("куркулі") виступили ініціаторами арешту і видачі владі махновців тощо [див. 34]. Але в сільському середовищі окрім соціальних суперечностей, існувала ще й маса інших (на це вказує і Т.Шанін [13.-С.265-266]), зокрема, статевовікових, родинних, кланових та ін. "Село, яке вогнем і мечем зустрічало більшовиків, коли вони приходили грабувати його, часто відправлялися разом із ними грабувати інше село" - наводить приклад С. Лур'є [11.-С.206]. К.Росс пише, що можна було зустріти села, котрі оперізувалися окопами й вели між собою війну за поміщицьку землю [35.- С.291-292]. І, як можна побачити, влада досить успішно використовувала у власних інтересах деякі риси селянства - корисливість, пожадливість, власницькі інстинкти, індивідуалізм і т.ін. - вносячи розкол в його середовище.

Щодо застосування репресивних заходів стосовно селянства, то воно навряд чи прямо витікало з ідейно-теоретичних поглядів більшовиків, а, можливо, й суперечило їм. Більшовики просто змушені були їх застосовувати, як змушені були це робити й інші уряди. Хоча, багато в чому це витікало з спільного для них всіх недостатнього розуміння природи селянства. Можливо,

більшовики набули більшого досвіду і в силу цього змогли досягти більшої ефективності. Більшовики виявилися в цьому відношенні, як і багато в чому іншому, більш послідовними та рішучими, дякуючи чому вони й здобули перемогу. Та селянська стихія справила значний вплив і на самих більшовиків, примусила їх пристосовуватися до неї, внесла свої корективи в їх політику. І викликано це було не стільки доктринальними міркуваннями, як практичними потребами, навіть всупереч доктринальним настановам. Опоненти більшовиків на початку революції звинувачували їх в запобіганні перед масами, потаканні їх низьким інстинктам, а в кінці громадянської війни вони ж звинувачували більшовиків в надто жорсткій політиці, диктатурі над масами.

"Патріархально-общинна" революція в селі створила нові труднощі для соціалістичного уряду. Головна трудність знову полягала в тому, у кого і як узяти продовольство. Більшовики могли і навіть хотіли піти на відновлення товарно-грошових відносин між містом і селом. Про це свідчать деякі висловлення Леніна. А це якраз говорить про те, що політика більшовиків, їх тактичні та стратегічні цілі щодо селянства не були раз і назавжди визначені, а зазнавали змін в ході громадянської війни. Для доставки продовольства необхідно було налагодити роботу транспорту. Одна з перших надзвичайних комісій, створених радянським урядом називалася "Надзвичайна комісія з продовольства і транспорту". Очолив її, перед тим, як стати наркомвоєнмором, Л.Д.Троцький [32.-С.153]. Наркомпрод, за словами Л.Кріцмана, насправді стає основним стрижнем усієї господарської організації Росії [36.-С.208].

В цьому плані важко погодитися з твердженням Р.Пайпса: "вилучення продовольства для міст... служило камуфляжем для політичної операції по закріпленню більшовизму на селі" [36.-С.409-410]. Продовольча проблема була дійсно складною і важко вирішуваною для будь-якої влади, починаючи з царату за часів світової війни. Вже німецьке командування навесні 1918 р. змогло переконатися в тому, що коли селян не примусити сіяти весною, то ніякої продовольчої підтримки воно не одержить і цим був викликаний відомий наказ фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р. В.І.Ленін писав: "... Класова боротьба в обстановці зовсім змученої, розореної, голодної, гинучої країни *неминуче* змінює свої форми. Це вже класова боротьба не за пайку у виробництві, не за ведення виробництва ..., а за *врятування* від голоду" [22.-Т.38.-С.383].

Під час світової війни сформувався гігантський механізм примусово-регулюючого характеру, призначений для викачування продовольства й інших ресурсів із села. Протягом всіх років революції йшла боротьба селянства з державою, як до Жовтня 1917 р., так і після, оскільки і царський, і Тимчасовий уряди, і радянська влада продовжували вести таку політику стосовно селянства. На думку С.Кульчицького, "Ніхто не сказав: досить, треба повернутися до ринкових форм взаємовідносин міста і села, бо життя відторгує комуністичний експеримент. Усі шукали причину економічного колапсу, що наближався, і нового витка громадянської війни, що вже почався, поза політикою, яку здійснювала сама державна партія. Усі звинувачували селянина, на якому ставився експеримент" [37.-С.135]. Як же не говорили? Відмовитися від

продрозкладки ще на початку 1920 р. пропонував навіть Л.Д.Троцький, хоча ідеї про перегляд продовольчої політики в цей час і не одержали підтримки ЦК [38.-С.100-102]. А звуження ринкових відносин в роки світової війни було характерним для всіх воюючих держав - в європейських країнах воно отримало назву "воєнний соціалізм" - і було воно викликане далеко не одним лише "засліпленням своїми теоретичними викладками про класову сутність суспільства".

За словами Л.Кріцмана, роздвоєння всієї економіки на дві відособлені й у той же час нерозривно зв'язані сфери - на офіційну пролетарсько-натуральну і товарно-капіталістичну - було основним протиріччям економіки епохи громадянської війни, що безупинно наростали. У основі своїй це було протиріччя між великим і дрібним господарством, котре головне своє вираження одержало у вигляді протиріччя між містом і селом. Велике господарство руйнувалося набагато швидше ніж дрібне - це вело до економічного паразитизму міста [36.-С. 140, 207].

Заслуговує на увагу таке явище як мішочництво, що набуло широкого розповсюдження. Нарком продовольства УСРР М.К.Владимиров розглядав мішочництво як "майже абсолютно необхідне явище" [39.-С.5]. Боротьба з ним дійсно велася. Та все ж ні для кого, в тім числі й для найвищого керівництва, не було секретом, що більше ніж наполовину постачання міського населення продовольством здійснювалося за рахунок мішочництва - фактично за ринковими відносинами. Тобто, влада фактично закривала очі на це явище, а боротьба з ним мала лише показовий характер, принаймні ще раз підтверджує суперечливість практики більшовиків. І перші продзагони, так, як вони задумувались Леніним, були ні чим іншим, як організованим мішочництвом. При цьому варто підкреслити, що не село йшло "з мішком" до міста - хоча й для нього в цьому була потреба, а місто в село.

Та взаємини між владою і селянством не зводилися до протистояння, а політика держави щодо селянства не обмежувалися репресивними заходами. Каральна політика була не єдиним засобом спілкування влади з селянством, існували економічні, соціально-політичні, культурні зв'язки тощо. Можливо, в екстремальних умовах репресивні методи дійсно відігравали особливу роль, та все ж не були вирішальними. Для того, щоб підкорити своїй волі мільйонні маси селянства суто репресивними заходами у влади просто б не вистачило військових сил, які, слід визнати, були досить таки нечисленні та й формувалися переважно з того ж таки селянства. Самі по собі репресивні заходи не могли бути ефективними. На це вказував вже Л.Кріцман. Продрозкладка більш-менш виконувалась дякуючи взаємодії принаймні трьох факторів, котрі самі по собі, взяті окремо, не дали б ніяких результатів: застосування збройної сили (з якою селяни досить легко могли справитися), мінімальне постачання села промисловою продукцією (котре зовсім не було адекватним вилученню продовольства і не могло задовольнити селянство) і агітація (яка сама по собі всерйоз селянами не сприймалася). Та доповнюючи один одного, ці заходи давали результат [див. 36]. Тут знову вступає в силу

принцип додатковості та дається взнаки багатофакторність історичного процесу.

Для утвердження режиму потрібен був і зворотній рух з боку селянства. Адже будь-яка влада тримається не лише на силі, але й на згоді [40.-С.59-60]. Селянство підтримувало не політичні доктрини, а конкретне, задовольняюче їх вирішення насущних проблем, яке хоча б частково відповідало його уявленням про справедливість. Слід враховувати думку багатьох дослідників щодо впливу селянства і традиційного суспільства взагалі на результати революції, які вважають, що патріархальність і колективістська свідомість селянства, його реакція на спроби прискорення модернізації країни, намагання звільнитися від чужого йому культурного шару і т.д. в кінцевому рахунку визначили перемогу більшовиків. Р.Пайпс проводить думку, що революція, яка розпочиналася в ім'я створення міської цивілізації і була спрямована проти "ідіотизму сільського життя" лише посилила вплив селянства на суспільство [16.-С.188.]. Революція, за словами Т.Шаніна, зробила Росію на якийсь час більш селянською, ніж будь-коли раніш чи будь-коли пізніше [13.-С.226].

Попри всі революційні перипетії і марксистську одіж державної ідеології саме сільська община залишилася першорядною, хоча й підспудною силою в Радянському Союзі через 10 років після революції. Нове радянське суспільство, яке виникло після розпаду Російської Імперії, знову відтворило себе у вигляді хоч і модернізованих (Ради), але, по суті, глибоко архаїчних локальних формах сільських відносин і соціонормативного ідеалу загальної рівності, хоч які б гасла не лунали на поверхні подій [12.-С.11].

Цікавою в цьому плані видається думка деяких дослідників, котрі вбачають в радянській державності не радикальний розрив з минулим, а його продовження (в тім числі й щодо селянства) радикальними методами. Більшовизм являв собою ідеологічну доктрину, вироблену інтелігенцією, як і ліберальні, соціал-демократичні, неонародницькі доктрини та їх національні різновиди. Він був, хоч, за словами М.О.Бердяєва, і значно "орієнталізованим" [4.-С.89], та все ж продуктом західних впливів, продуктом модернізації, яка призвела до гібридизації суспільства. Марксизм як продукт західної цивілізації, в кінцевому рахунку, сягає коріннями в епоху Просвітництва, де сформувались засадні принципи всієї модерної західної цивілізації. С.Л.Франк, наприклад, писав, що в російській революції, незважаючи на її своєрідність, підведений певний підсумок загальноєвропейського розвитку останніх століть [41.-С.127,134]. Практика більшовизму значно розійшлася з первісним марксистським проектом. Відштовхуючись від своєрідності російського історичного процесу, Ленін пішов по традиційному шляху Ткачова, русифікуючи марксизм і відходячи від нього по суті [10.-С.22]. Та на формування і розвиток практики більшовизму більший вплив мали якраз не доктринальні моменти (меншовики були більш ортодоксальними марксистами, ніж більшовики, Троцький, Зінов'єв, Каменєв були більш ортодоксальними марксистами, ніж Сталін), а ситуація та середовище, вплив традиції, в тому числі й зміни в кадровому складі партії – зростання її рядів за рахунок вихідців з народу. Тобто, відбувалася щодалі більша "орієнталізація" марксизму.

Марксизм набув російського стилю, навіть східного, впритул наближаючись до слов'янофільства [12.-С.19]. Як писав П.Мілюков, "... ніякого комунізму не було введено в Росії і самі комуністи в процесі революції повинні були пристосовуватися до умов російської дійсності, щоб існувати" [42.-С.159]. Що являло собою 70-річне панування радянської влади - досвід застосування марксизму в практиці Сходу, чи практику Сходу з застосуванням атрибутики марксизму - питання залишається відкритим.

Політика більшовиків певною мірою стала продовженням царської політики, політики модернізації. У основі знаменитого російського хлібного експорту лежала фраза Вишнеградського: "Недоїмо, але вивеземо". Сталінська індустріалізація з її нещадним розгарбуванням села йшла по уторованому шляху. Революційна зміна соціально-політичних орієнтирів "капіталізм - соціалізм" у промисловому виробництві позначилася менше, ніж прийнято думати, - наголошує М.І.Цимбаєв [43.-С.35]. По великому рахунку, індустріалізація в країнах Європи свого часу також відбувалась за рахунок селянства, його пауперизації, "розселяннювання". Але в Західній Європі ця проблема не мала такої гостроти, оскільки була перенесена в загальносвітовий контекст, де набула іншого вигляду. В результаті західноєвропейської експансії (військової, політичної, культурної, та, перш за все, економічної), країни, що виявилися в сфері її впливу (в тім числі й Російська імперія) перетворилися в сировинний придаток Заходу. Це, в свою чергу, призводило до росту експлуатації основної маси населення цих країн, тобто селянства, шляхом позаекономічного примусу, що уподібнювало його становище до рабського (кріпацтво в Росії, пеонат в Південній Америці тощо), чи взагалі, викликало відновлення прямого рабства (Бразилія, США та ін.), котре в XVIII-XIX ст. набуло поширення чи не більшого, ніж в античні часи. Цей механізм досить добре розкрив Ю.Павленко [44.-С.322]. Ситуація "оточеної фортеці" не була видумана більшовиками заради утримання влади. Ця ситуація була конкретною реальністю - викликом епохи імперіалізму традиційному суспільству, де переважала сільська община [12.-С.15].

Тобто корінь проблеми треба шукати глибше - в проблемі соціокультурного розколу, який став визначальною рисою російської цивілізації, в соціокультурному протистоянні між містом і селом, які викрила і загострила революція. Якщо брати ще глибше, то в амбівалентності культури, єдності та антагонізмі між культурою і природою (використовуючи термінологію З.Фрейда), цивілізацією і культурою (використовуючи термінологію О.Шпенглера), космосом та хаосом (як розумів революцію М.Бердяєв), між "верхом" і "низом" (М.Бахтін), свідомістю та стихією, ідеологією та буденною свідомістю, "раціоналізацією" (М.Вебер) та "ідіотизмом сільського життя" (К.Маркс).

Виходячи з вищесказаного, хотілося б також зробити зауваження щодо застосування багатьма дослідниками терміну "тоталітаризм" щодо політики радянської влади означеного періоду. В його основі латинське слово *totalitas* - ціліність. Саме так цей термін розумівся і його "першовідкривачем" - Б.Муссоліні, котрий вживав його для характеристики керованого ним руху та

режиму [45.-С.303-304]. Термін "тоталітаризм" став загальновживаним в науковому обігу й публіцистиці стосовно періоду 30-50-х рр., коли він дійсно відповідав реальному стану радянського суспільства, - абстрагуючись від методів його досягнення. Тут же ми маємо справу з розколотим суспільством. Можливо, є сенс розглядати становлення тоталітаризму як реакцію суспільного організму на процеси соціокультурного розпаду, які відбувались в першій чверті ХХ ст. Врешті-решт більшовицька партія проголосила обов'язковість цілісного, тоталітарного світогляду, панівного вчення, що відповідало звичкам і потребам російського народу у вірі і символах, які б управляли суспільним життям [45.-С.19].

В кінцевому підсумку подійова історія є проявом культури, глибинних соціокультурних процесів, відповідає певному набору культурних архетипів. Тут на перший план виходить така риса культури, як відтворення діяльності за історично заданими основами. При всій багатоваріантності історичного процесу найбільші шанси на реалізацію, в кінцевому підсумку, мають саме ті можливості, котрі більшою мірою відповідають особливостям культури.

Джерела та література

1. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка. – М., 1986.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.
3. Пайпс Р. Русская революция: В 2-х ч. – М., 1994.
4. Макаренко В.П. Русская власть (теоретико-социологические проблемы). – Ростов-на-Дону, 1998.
5. Федорченко С. Народ на войне. – М., 1990.
6. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ - початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 3.
7. Фирсов Б.М., Киселева И.Г. Структуры повседневной жизни русских крестьян конца ХІХ века (опыт этносоциологического изучения) // Социс. – 1992. – № 4.
8. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991.
9. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1.
10. Чоп В. Нестор Иванович Махно. – Запорожье, 1998.
11. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания. Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала. – СПб., 1994.
12. Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994.
13. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. – 1917-1920 гг. – М., 1997.

14. Михайлюк А.В. Об амбивалентности культуры // Філософія. Культура. Життя.: Міжвузівський збірник наукових праць. Вип. 7. – Дніпропетровськ, 2000.
15. Белинский В.Г. Письмо Д.И. Иванову 7 августа 1837 г. // Собр. соч. В 9-ти т. – Т. 9. – М., 1982.
16. Пайпс Р. Россия при старом режиме. – М., 1993.
17. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996.
18. Кузьмин М.Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека // Вопросы философии. – 1997. – № 2.
19. Милюков П.Н. Воспоминания. – М., 1991.
20. Суханов Н.Н. Записки о революции: В 3 т. – М., 1991.
21. Затонский В.П. Украина, 1919 // Сказание о гражданской. Записки участников гражданской войны. – М., 1987.
22. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Переклад з п'ятого російського видання.
23. Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб., 1994.
24. Голос народа. Орган при Совете Рабочих и Солдатских депутатов гор. Екатеринослава. – 1918. – 20 марта.
25. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990.
26. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции, 1905-1917 гг. // Вопросы истории. – 1992. – № 1.
27. Козлова Н.Н. Культура – общество – человек: парадоксы революционного обновления (обзор) // Человек и социокультурная среда. Специализированная информация по академической программе "Человек, наука, общество". Комплексные исследования. – М., 1991.
28. Стеклов Ю. М.А. Бакунин, его жизнь и деятельность. Т. I-IV. – М.; Л., 1926-1927.
29. Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Б.р. Б.м.
30. Раковский Х.Г. Борьба за освобождение деревни. – Харьков, 1920.
31. Минц И.И. Уроки гражданской войны в России и современность // Защита Великого Октября. – М., 1982.
32. Куреньшев А.А. Крестьянство в России в период войны и революции 1917-1920 гг. (историографические аспекты) // Вопросы истории. – 1999. – № 4-5.
33. Панарин А.С. Смысл истории // Вопросы философии. – 1999. – № 9.
34. Второе Всеукраинское продовольственное совещание: Стенограмма пленума совещания и тезисы к докладам. – Харьков, 1920.
35. Доклад начальнику операционного отделения германского восточного фронта о положении дел на Украине в марте 1918 г. // Архив русской революции. – Т.1.
36. Крицман Л. Героический период Великой русской революции (Опыт анализа т.н. "военного коммунизма"). М., Б.г.

- 37.Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996.
- 38.Бордюгов Г.А., Козлов В.А. «Военный коммунизм»: ошибка или «проба почвы» // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. – М., 1991.
- 39.Владимиров М. Мещочничество и его социально-политическое отражение. – Харьков, 1920.
- 40.Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М., 2000.
- 41.Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб., 1996.
- 42.Милюков П. Почему большевики взяли верх? // Октябрь 1917: величайшее событие века или социальная катастрофа. – М., 1991.
- 43.Цимбаев Н.И. До горизонта – земля! (К пониманию истории России) // Вопросы философии. – 1997. – № 1.
- 44.Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
- 45.Современная западная философия: Словарь. – М., 1991.